

הבעל-שם-טוב וראשיתה של התנועה החסידית

- (א) מבוא – צמיחתה של החסידות; הרקע לעלייתה וטעמי התפשטותה.
- (ב) סקירת המקורות; בעית ההאגיוגרפיה.
- (ג) הבעש"ט דמותו ההיסטורית והרוחנית, מקומה של הכאריזמה.
- (ד) תורתו של הבעש"ט. השקפת העולם הדתית החסידית.
- (ה) ראשית החסידות – בחינה מחדשת של "מנהיג" ו"תנועה".

[א]

התנועה החסידית, שהחלה להתגבש במחצית השנייה של המאה הי"ח במזרח אירופה, בפודוליה, בוהלין ובגליציה המזרחית, נתפסה כמפנה מכריע בתולדות החברה היהודית וכתמורה מהותית במסגרותיה המסורתיות ובאחדותה האירגונית. מחוג קטן בשנות הארבעים והחמישים של המאה הי"ח, הפכה בשנות השבעים לכח ממשי ביהדות מזרח אירופה, והטביעה את חותמה על חיי הרוח והחברה בעשורים האחרונים של המאה. בראשית המאה הי"ט הפכה החסידות לתנועה עממית שהקיפה חלק ניכר מהקהילה היהודית במחוזות אלה, והשפיעה השפעה מכרעת על הדיוקן הרוחני והחברתי החדש של העולם היהודי בתקופה זו.

התפשטות חסרת תקדים זו הביאה היסטוריונים לחפש הסבר במנה הסוציאלי ובנסיבות ההיסטוריות של התקופה. צמיחתה של התנועה והתפשטותה התפרשו כתגובה למשברים חמורים בתחומי החברה, הכלכלה וחיי הרוח, בהם היתה שרויה הקהילה היהודית בתקופה זו. החוקרים נחלקו בדבר משמעותו של המשבר ומשקלם של היבטיו השונים, ביחס לצמיחת החסידות, אולם היו שותפים להערכה כי עלייתה של החסידות מהווה מענה למשבר חברתי ורוחני, וכי יש לראות בה תנועה עממית המשקפת עמדות אופוזיציוניות למצב הקיים בחיי החברה היהודית בפולין במחצית המאה הי"ח.

עיון מדוקדק בראשיתה של צמיחת החסידות מעלה ספקות באשר לנכונותן של הטענות בדבר עלייתה כמענה למשבר חברתי, בדבר הגדרתה כתנועה בעשורים הראשונים לצמיחתה, ובדבר אופיה העממי והאופוזיציוני, ואף שולל במדה רבה את ההנחה כי התהוותה היתה תולדה הכרחית של נסיבות היסטוריות משבריות. דומה שיש לבקש את פשרה של התופעה החסידית בתחום אחר לגמרי ולהבחין בין גורמי היווצרותה לתנאי התפשטותה.

צמיחתה של התנועה החסידית התחוללה בשעה ששני משברים מכריעים הותירו את רישומם על החברה היהודית במזרח אירופה, והיא עלתה והתפשטה במסגרתם של תמורות ותהליכים דתיים וחברתיים שקדמו לה.

רישומה העז של התנועה השבתאית ושלוחותיה, מזה, וירידת כוחם של מוסדות ההנהגה של הקהילה והתפוררותו של השלטון העצמי היהודי, מזה, היוו את הרקע לעלייתה של החסידות, אולם אין בנסיבות אלה משום הסבר מספיק להקף השפעתה, או משום כורח שיחייב את צמיחתה, שכן התערערות מרותן הרוחנית והחברתית של הקהילות אמנם הקלה על עלייתם של כוחות חדשים, והתרופפות המסגרות המסורתיות אכן יצרה תנאים להתרוממותן של זיקות חברתיות ורעיוניות חדשות, אולם לא היה בתהליכים אלה כדי לקבוע את מהותה של התופעה החדשה העולה בעקבותיהם או להתוות את יחודה וצביונה.

ראשיתה של החסידות טבועה היתה בחותם של התעוררות דתית, והתרחשה בעולמם הרוחני של חוגים קבליים-פייטיסטים שרווחו במזרח אירופה במחצית המאה השמונה-העשרה. התעוררות זו עמדה בסימן התפרצותה של דתיות כאריזמטית שתוקפה וכח סמכותה נובעים מתוך תודעת מגע קרוב עם התחום האלהי. התפרצות זו של כוחות דתיים חוללה תנועת תחייה רוחנית שהעמידה לבחינה מחודשת ערכי יסוד של העולם המסורתי, וקבעה מעמד מיוחד ל'בעלי גילויים' ו'בעלי רוח-הקודש', והעלתה דמויות כאריזמטיות ששאבו את סמכותן ממקורות יניקה חדשים. הסגולה הכראריזמטית, כפי שנתפסה בעיניהם של ראשוני החסידות וכפי שנתפרשה לבני חוגם, היתה טמונה במגעם עם עולמות עליונים ובזיקתם הבלתי-אמצעית להשראה אלהית.

מהלכים אלה בעולמות עליונים השתקפו בעוצמה הדתית של אישיותם ובדרך החדשה בה נתפענחה להם המציאות מזוית הראיה של התעלות מיסטית, חויה דתית והשראה רוחנית. יוצריה של החסידות היו אלה ששילבו את החויה המיסטית עם פְּנִיָה אל הקהילה, ומצאו יסודות ביטוי קומוניקטיביים לחויתם האיזוטרית, יסודות רעיוניים והנהגתיים, אשר באמצעותם הפכה ההתעוררות הדתית לתופעה חברתית.

התפתחות החסידות היתה מעוגנת בתהליך דתי אימננטי בתחומי המסורת הקבלית שפרטיו ושלבי השתלשלותו היו כרוכים במרות כאריזמטית ובחוויה דתית. מייסדיהם של החוגים החסידיים הראשונים, שמנו מספר מועט של אנשים בעלי ישות כאריזמטית, תבעו לעצמם זכות לחדש בחוגיהם בתחומי תפיסת האל, בעבודת אלהים ובדפוסי הנהגה, זכות שהיתה מבוססת כולה על זיקתם להויה האלהית ולהשפעתה המכריעה של זיקה זו על תחומים חיוניים במציאות האנושית. המעבר מתחיה דתית העומדת בסימן השראה כאריזמטית של

יחידים, להתארגנות דתית חברתית המושתתת על יסודות מיסטיים, הפונה לחוגים רחבים, הוא שאפיין את החסידות וקבע את צביונה הייחודי; את תחושת קרבת אלהים והשראת רוח הקדש, שהיו נחלתם של השותפים להתעוררות רוחנית זו, תרגמה החסידות ממחצית המאה הי"ח ואילך למישורים רבים; ללשון המסורת ולתודעה דתית מחדשת, להנהגה ואורח-חיים, לדפוסי סמכות פנוימאטים, לשליחות ציבורית ולתחושת אחריות אפיטרופסית על היחיד ועל כלל ישראל, שהביאו להתרקמותן של זיקות חברתיות חדשות. המשמעות החברתית שהיתה גלומה בתופעה הרוחנית-הדתית, נחשפה בהדרגה עם התפשטותה של התנועה, והפכה למכריעה בעיצוב דמותה של החסידות, אולם יש להטעים שהתפתחות החסידות לא נבעה ממאורע היסטורי כלשהו, או הותנתה בנתונים חברתיים מסוימים, אלא היתה תהליך דתי אימננטי שהתרחש בתוך עולמה של המסורת ואשר הושפע השפעה מכרעת מחויה מיסטית ומהתלהבות דתית רבת עוצמה, בגילום קומוניקטבי חדש.

בשעה שתכנה וערכיה של החסידות בתחום תפיסת האל, בעבודת השם ובדפוסי הנהגה חברתיים, יונקים מהתעוררות רוחנית ומהתפרצות כאריזמטית, הרי שתורתה מהווה בחלקה אף המשך לרעיונות שנתגבשו במסורת הקבלית. בכל אחד מתחומים אלה ניכרת השפעתן של מגמות רעיוניות שמקורן בספרות הקבלה ובמסורת הדרוש והמוסר הקבליים הקודמים לחסידות. יחד עם זאת אין די בידיעת המפתח הקבלי כדי להבין את מגמותיה של המחשבה החסידית, שכן יכולתה של התנועה להציב ערכים חדשים ולהעמיד תמורה בעלת משמעות מרחיקת לכת במקומם או בצדם של הדפוסים המסורתיים, לא הושפעה באופן בלעדי מרציפות המסורת הקבלית, אלא נבעה בראש ובראשונה מן העובדה שהחסידות חתרה להציב זיקת גומלין היונקת מסמכות כאריזמטית בין ההתעוררות הרוחנית להתחדשות החברתית. שילובם של הערכים הדתיים וההתחדשות הרוחנית, מזה, עם בנית התארגנות חברתית לשם מימושם של ערכים אלה, מזה, בצד העמדת מוקדי סמכות והנהגה המושפעים מעולם רוחני חדש, קבעו את צביונה הייחודי של התנועה החסידית והעמידו את קלסתרה ההיסטורי.

[ב]

ר' ישראל-בן-אליעזר בעל שם טוב (בעש"ט) (1700-1760) נקבע בתודעה החסידית ובהיסטוריוגרפיה של החסידות כראשה וכמייסדה של התנועה. העובדות על חיי הבעש"ט אינן רבות ומיעוט התייעוד ההיסטורי מקשה על ציור מדויק של דמותו ועל העלאת המציאות

ההיסטוריה של ראשית החסידות, אולם בשעה שאנו באים להתוות את דמותו ההיסטורית והרוחנית עומדים לרשותנו ששה סוגי מקורות הזורים אור על כמה מהקוים העיקריים שעצבו את דמותו ופעלו.

א. תורותיו ואמרותיו כפי שהובאו בידי בני חוגו ומקורביו, ובראשם כתביו של תלמידו ר' יוסף הכהן מפולנאה שנדפסו כעשרים שנה לאחר הסתלקותו של הבעש"ט, בספרים "תולדות יעקב יוסף" (קארץ תק"מ) ובן-פורת-יוסף (קארץ תקמ"א).

ב. אגרות וכתבים המיוחסים לו העומדים במבחן הביקורת ההיסטורית, שהחשובה שבהן היא 'אגרת הקודש' שנדפסה לראשונה ב-1781.

ג. מסורות חסידיות אודותיו, שנקבצו בקובץ ההאגיוגרפי 'שבחי הבעש"ט', שנדפס כחמישים שנה לאחר הסתלקותו (קפוסט תקע"ה) ועדויות בנות התקופה של מקורבים למחנה החסידי.

ד. עדויות בלתי תלויות בנות הזמן של אישים שהכירוהו ולא נמנו על המחנה החסידי, המצויות במקורות יהודיים בני-התקופה.

ה. מקורות פולניים בני תקופתו של האיזורים בהם פעל, הזורות אור על הריאליה העולה מ'שבחי הבעש"ט' ומן המסורות החסידיות.

ו. מסורות חסידיות היסטוריוגרפיות מאוחרות הדנות בדמות הבעש"ט ובראשית החסידות לאורן של מסורות משפחתיות פנימיות, המלמדות על תחומים בעייתיים בדמותו ובתקופתו.

רובם של מקורות אלה טעון זהירות רבה ובחינה ביקורתית מדוקדקת, שכן העובדות ההיסטוריות נשזרו ביסודות האגיוגרפיים, ומוטיבים אגדיים ונקודת ראות אנכרוניסטית, מגמות פולמוסיות ואינטרסים אפולוגטיים, משמשים בהם בערבוביה. היסוד האגדי מציב בעיה מיוחדת שכן בו שזור

חלק נכבד מהמצא ההיסטורי לגבי ראשית החסידות ועם שיש לו ערך מסוים מבחינת עדות להתרשמותם האותנטית של חוגים מסוימים מהמפנה אותו חולל הבעש"ט ושלובים בו יסודות עובדתיים לא מעטים בספורים המסיחים לפי תומם, הרי שפרק הזמן הארוך שעבר עד לעריכת הדברים והדפסתם והזיכרון ההאגיוגרפי – מחייבים זהירות יתירה בברירת הרבדים השונים. דומה שאפשר להבחין בשלוש שכבות עיקריות במסורות הספוריות (א) בעובדות המשקפות את המציאות בת התקופה (אישים, מקומות, מאורעות, עדויות ישירות); (ב) בפירושן והערכתן של עובדות אלה בהיסטוריוגרפיה החסידית המאוחרת המשליכה מן המאוחר על המוקדם, ומתארת את שנות ה-40 וה-50 של המאה השמונה-עשרה מנקודת ראותה של החסידות בת ראשית המאה התשע-עשרה, ומעצבת במידה מסוימת את דמותו של הבעש"ט ואת ראשית החסידות באור אנאכרוניסטי של ההתפתחות המאוחרת של 'צדיק' ו'עדה'; (ג) ביסודות האגדיים וההאגיוגרפיים המושפעים מדגמים ספרותיים קודמים וממוטיבים מקובלים בספורים עממיים וספורי קדושים, הנטולים מטבעם צביון היסטורי ותועלתם לכתובה היסטורית או ביוגרפית מועטה.

מחקרים שונים בעת האחרונה הוכיחו שבשעה שקיים תיעוד בלתי תלוי אודות מאורעות הנרמזים בשבחי הבעש"ט אפשר בנקל לאשש את עיקרי הדברים ולהסיט את הרובד האגדי ולראות מבעדו את היסוד ההיסטורי. אין ספק שאפשר להשתמש במסורות שבחי הבעש"ט כנקודת מוצא לשחזור מאורעות היסטוריים ועובדות ריאליות בשעה שאפשר להסתייע במקורות נוספים בלתי-תלויים, שכן מקורות יהודיים חיצוניים ומקורות פולניים חיצוניים מאשרים פרטים ומאורעות שונים בשבחי הבעש"ט ומאששים את המסורת החסידית.

בעת האחרונה נפתחו בפני החוקרים ארכיונים פולניים שהיו סגורים מאז מלחמת העולם השנייה, ושם נתגלו מספר תעודות המסייעות להבחין בין הרובד ההיסטורי בן-התקופה, ובין הרבדים האנאכרוניסטיים והאגדיים שהיו שזורים זה בזה במסורת החסידית. החומר הארכיוני החדש נותן בידינו את האפשרות להשוות את זוית הראיה החסידית עם עדות מסייעת חיצונית ולהעמיד פרספקטיבה חדשה ומאוזנת של ההיבטים הביוגרפיים וההיסטוריים של ראשית החסידות.

הבעש"ט לא העלה את תורתו על הכתב, ועיקרי משנתו מובאים בספרי תלמידיו ומקורביו שהביאו את האמרות, המשלים והפירושים בהם תמצת את ראיית עולמו ואת ההתעוררות הדתית שהניעה אותו.

חרף שאלות ביבליוגרפיות שונות בדבר עריכת התורות ומסירתן, חשיבותה של חטיבה זו מכריעה בניסיון לעיין בדמותו הרוחנית ובקלסתרן ההיסטורי, שכן ניכר בעליל שהתהוות התנועה החסידית הושפעה במידה רבה מן הרעיונות המנוסחים בתורת הבעש"ט, אלה שהובאו בשמו ואלה שהוצגו כפירושים לתורתו.

חוקריה של ראשית החסידות ובראשם דובנוב, דינור, בובר ושלוס, נפלגו בהערכתם את משקלם היחסי של המקורות השונים ויחסו ערך שונה למשמעותן של העדויות הגנוזות במקורות הנזכרים. כתוצאה מכך העמידו דיוקנאות שונים של הבעש"ט והאירו את ראשית החסידות על פי העמדה המתודית בה נקטו באשר לערכם היחסי של המקורות העומדים לרשותנו, וקביעת משקלם ההיסטורי.

מחקר החסידות בעת האחרונה הרחיב את יריעת המקורות ההיסטוריים המובאים בחשבון והעמיד לבחינה מחודשת את טענותיה של ההיסטוריוגרפיה של "תנועת ההשכלה", שערכיה לא עלו בקנה אחד עם מהותה האידיאית וגילויה החברתיים של החסידות ואת ההערכות המחקריות השגורות בנידון דידן, ועתה מצטיירת תמונה שונה ומורכבת הזורה אור חדש על ראשיתה של החסידות ועל דמות מייסדה.

[ג]

ר' ישראל בן אליעזר בעל-שם נולד ב-1700 באקופ שבפודוליה. המסורת החסידית גורסת שבתקופות שונות בנעוריו ובבגרותו היה 'ריש-דוכנא', עוזר למלמד ושוחט, ולפני 'התגלותו' הציבורית התבודד זמן רב בהרי הקרפטים. בתקופה שלאחר התגלותו מראשית שנות הארבעים ועד לפטירתו ב-1760 חי במזיבוז שנמנתה על הערים הגדולות והחשובות באוקראינה.

בשלהי שנות ה-30 של המאה ה-18 היתה רשאית דרכו הציבורית. על תקופה זו יש בידינו עדות היסטורית אחת בת התקופה ומסורות אגדיות מאוחרות מ'שבחי הבעש"ט'.

בראשית דרכו נודע כבעל-שם, כלומר כמרפא מאגי הנזקק לנוסחאות של מאגיה קבלית, לקמיעות, סגולות ורפואות, לשאלות חלום ולידיעה על-טבעית לשם סיוע בענייני גוף ונפש.

העדויות הבלתי-תלויה הקדומה ביותר על פעולתו שייכת לתקופה שלפני 1738. הרב שלמה יצחק היילפרין, שאביו היה רבה של עיירה הסמוכה למקום הולדתו של הבעש"ט, ומת בשנת 1738, ציין

בהקדמה לספרו של אביו 'בית-יעקב': "וכד הוינא טליא זכרתי בהיות הרב המפורסם הבקי בחכמת אלוקות מו"ה ישראל בעל שם זצ"ל עשה שאלת חלום והראו לו שנשמת אבי מורי ז"ל נשמת רב אלפסי" (ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 484).

עדות זו על פרסומו של הבעש"ט כרב בקי בחכמת הקבלה ומומחה בקבלה מעשית, המבוססת על אמונה בכוחם של שמות קדושים, נכתבה אחרי מות הבעש"ט בידי מתנגד לחסידות ואין יסוד לפקפק באמיתותה. בשנות הששים אחד מגדולי רבני הדור, ר' אריה ליב בן אשר בעל 'שאגת-אריה', מצוטט במסורות מתנגדיות מאוחרות, כמי שהעיד על זיקתו של הבעש"ט לעולמות עליונים ולידיעה על-טבעית – ו"ועוד אמר שהבעש"ט מה שידע היה על ידי שאלות חלום בכל-לילה", (תוספת מעשה רב, קובץ שאילתות, דף 14). המסורות החסידיות משנות השבעים והשמונים מספרות אף הן על בקיאותו בקבלה ובספרי שמות סגולות, ועדות היסטורית בת התקופה מלמדת על כך שנחשב בידי בני זמנו למי "שהנהגותיו היו בקדושה ובטהרה ברוב חסידות ופרישות... דמטמרין גלין ליה [=שסודות טמירים היו גלויים לו] כבוד ה' הסתר דבר", כפי שהעיד ר' מאיר מרגליות, רבה של אוסטרהא, שהכיר את הבעש"ט בנעוריו (סוד יכין ובעז, פולנאה תקנ"ד, דף ה).

לבד מהיותו בעל שם שאומנתו בכך, נודע כבעל הראה דתית ובעל חזון ואף כבעל סגולה כאליזמטית בולטת. תלמידו ר' יעקב יוסף מביא את הגדרתו של הבעש"ט לתכונתו המיוחדת, "כמו זה שמתנהג על פי המדרגה שהיא למעלה מהטבע" (תולדות יעקב יוסף, משפטים, נו ע"ג) לאמור, הוא ראה את עצמו כמי שפעולותיו מונחות על ידי כח טרנסצנדנטי. תלמידו השני, ר' דב בער ממזריטש, ביאר את משמעתו של כח זה והשלכותיו וצוטט בדברו אודותיו: "ולפעמים היה מדבר ואומר משבח הרב המובהק מוהר"י הנ"ל. ושמעתי מפיו הקדוש, מה אתה מתמה שהיה לו גילוי אליהו ועוד מדרגות גבוהות מאוד... ופעם אחת שמעתי מפיו הקדוש שהבעש"ט זלה"ה למד אותו שיחת עופות ושיחת דקלים וכו' וגם למד עמו סודות שמות הקדושים ויחודים וגם ספר מעין חכמה למד אותו, ואמר לו פיי על כל תיבה, וגם הראה לי בספר רזיאל אותיות וכתב מלאכים ואמר שלמד אותו כל זה" (ר' שלמה לוצקר, הקדמה, מגיד דבריו ליעקב).

מבעד לנופך האגדי עולה מן האמור רישומה של ההשראה הרוחנית, הידיעה הפנוימאטית וההאצלה המיסטית שהיה בכוחו להעניק למקורביו, בצד בקיאות במסורת הקבלית האיזוטרית,

ואמונה בכוחם של שמות קדושים ויכולת שימוש בהם שהטביעה רושם על תלמידיו. מסורות חסידיות רבות מעידות על יכולתו העל-טבעית המופלגת ועל השגת מדריגות רוחניות גבוהות, ומשקפות את הדרך בה נתפס ייחודו הרוחני של הבעש"ט בתודעתם של בני חוגו ותלמידיו.

עתה יש בידינו אף עדות בלתי תלויה במקורות חסידיים המעידה על עובדת היות הבעש"ט מוכר כחסיד ומקובל בעל מעמד יוצא דופן כבר בשנות הארבעים של המאה הי"ח. משה רוסמן גילה לא מכבר אוסף תעודות ממזיבוז, המקום בו פעל הבעש"ט מ-1740 ועד ל-1760, שיש בו כדי לזרות אור על מעמדו וטיב פעילותו בשנים אלה. מרשימות משלמי מסי הארנונה בעיר משנות הארבעים, בארכיון של בעלי העיר, הנסיכים לבית צ'רטורסקי, המצויות היום בארכיון צ'רטורסקי בקרקוב, עולה שהבעש"ט התגורר בבית שהיה בבעלות הקהל בסמוך לבית הכנסת, לאמור בשעה שהגיע למזיבוז היה מכובד וידוע כמקובל וכמרפא, כבעל-רזים ובעל-שם במידה כזו שהקהילה העניקה לו דיור על חשבונה לכל ימי חייו ופטרה אותו מתשלום מסים, ואף העניקה לכמה ממקורביו הידועים לנו מ'שבחי הבעש"ט' תמיכה קבועה.

השתלבותו במערכת הקהילה כדמות דתית מקובלת המוצאת את מקומה בדפוסים קיימים, מצביעה על הכרה ציבורית בכוחותיו ועל כבוד והוקרה שרחשו לו כמקובל ובעל-שם, לאורך כל תקופת פעילותו, ומעידה על רציפותה של תמיכה זו אף בעת הרחבת חוג השפעתו הרוחנית והחברתית במשך עשרים שנה עד לפטירתו.

בתעודות אלה נזכר הבעש"ט כבעל שם, כרופא וכמקובל, Kabbalista Baalsam, Doctor, ודומה שלאורך כל שנות פעילותו היה עיסוקו כבעל שם ומרפא כרוך בתורתו ובהתעוררות הרוחנית שהשרה על סביבותיו, שכן שני מימדים אלה ינקו מתודעת המגע עם עולמות עליונים ומהיותו מחונן בהשגה על-טבעית ובהתלהבות דתית רבת עוצמה; בדמותו המצטיירת ב'שבחי הבעש"ט' ובעדויותיהם של תלמידיו ומקורביו, בולטת עובדת היותו מחונן בעיני בני חוגו בהשראה רוחנית יוצאת דופן ובידיעה פנוימאטית של דברים שנסתרים מרוב בני האדם כגון ידיעת העתיד, ידיעת גורלות, ידיעת חטאים נסתרים ויכולת לחזות התרחשויות, בצד יכולת רפואית-מאגית, ידיעת כשפים, ראית נסתרות ושמיעת אותות וכרוזים מן השמים. יכולת הריפוי העל-טבעי, עשיית המופתים והידיעה העל-חושית, משקפים את הסגולה הכאריזמטית שבכוחה השפיע על הציבור הרחב ועל בני חוגו ואף בתחומים אחרים. המסורות החסידיות מרחיבות את הדיבור על סגולותיו

הכאריזמטיות של הבעש"ט ומצביעות על משמעותה של תכונה זו בגיבוש עולמו הרוחני וברישומה על מקורביו.

באגרת שכתב הבעש"ט לגיסו בשנת 1751, ניכר בעליל מקומה המכריע של החוויה הדתית הבלתי אמצעית בהוויתו ומתחוורת משמעותה של מעלתו הרוחנית ותודעתו הכאריזמטית. באגרת, שנדפסה בשנת 1781 בסוף הספר 'בן-פורת-יוסף' של תלמידו המובהק ר' יוסף מפולנאה, מספר הבעש"ט על חוויה מיסטית של עלייה לעולמות עליונים:

"בראש השנה שנת תק"ז עשיתי השבעת עליית נשמה.. וראיתי דברים נפלאים במראה.. ועליתי מדרגה אחר מדרגה עד שנכנסתי להיכל משיח ששם לומד משיח תורה עם כל התנאים והצדיקים ושם ראיתי שמחה גדולה.. ושאלתי את פי המשיח אָמְתִי אָתִי מָרִ? והשיב לי בזאת תדע בעת שיתפרסם לימודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה מה שלמדתי אותך והשגת ויוכלו גם המה לעשות ייחודים ועליות כמוך ואז יכלו כל הקליפות ויהיה עת רצון וישועה ותמהתי על זה והיה לי צער גדול באריכות הזמן כל כך מתי זה אפשר להיות".

אגרת זו זכתה לפרשנויות מחקריות רבות וחולקות אולם מעבר לחילוקי הדעות בדבר משמעויותיה הנסתרות, דומה שניכר בעליל שהבעש"ט משייך עצמו בדברים אלה על המסורת הקבלית-החזיונית הגורסת שקבלה אמיתית היא זו המיוסדת על גילוי, חזיון שמיימי 'עלית-נשמה' וכיו"ב. הוא מעיד כאן על מקור סמכות רוחני שאינו תלוי במורים או בספרים, שכן הוא קובע את מקור סמכותו בדבריו של המשיח ('מה שלמדתי אותך') או בעצמו ('לימודך' 'מעיינותיך') ולא בסמכות הנשענת על תוקף המסורת לבדה.

זאת ועוד, דבריו של הבעש"ט הם דוגמא מובהקת לכאריזמטיות הנשענת על תודעת יעוד דתי, שכן עלייתו לעולמות עליונים נעשית בשליחות ציבורית, ולחירות הרוחנית הנקנית בתוקפו של ניסיון זה. דומה שלאורה של תודעה זו חדש הבעש"ט כמה נוסחים בלתי שגרתיים של עבודת אלהים וגלה העזה רוחנית בניסוח דבריו והצגתם.

נכדו, ר' משה חיים אפרים מסידליקוב שגדל בביתו, העיד בספרו 'דגל מחנה אפרים', "שמעתי וראיתי מאדוני אבי זקני נוחו עדן זלה"ה שהיה מספר מעשיות ודברים חיצוניים ובהם היה עובד ה' בחכמתו הזכה והטהורה שהיה לו.. והינינו זהו המעלה והמדריגה נפלאה שהיה לו שאפילו...

בדברים חיצוניים וספורי דברים חכים הוא, היינו שהיה מלביש בהם בחכמתו הזכה והיה עובד ה' בהם" (דגל מחנה אפרים, פי' וישב, עמ' נה).

החריגה מהדפוסים המקובלים בשמה של ודאות פנימית והשראה רוחנית בולטת אף בתיאורים המוסבים על תפילתו האקסטטית. המסורת החסידית ב'שבחי הבעש"ט' מביאה עדות ראייה של אנשים שהיו עדים במז'יבוז לנוהגו בתפילה: "ובשמונה-עשרה של קול רם נתרעד הבעש"ט רעדה גדולה והיה רועד והולך כדרכו לרעוד בתפילתו תמיד ומי שראה אותו בשעת התפילה ראה הרעדה שלו" (שבחי הבעש"ט, מהדורת מינץ, עמ' סא), עוד מצוין שם "והיה מתפלל בצעקה גדולה" ורואיו העידו "שהיה אצלו השראת השכינה וכשראה אותו הכיר בו כי אינו בזה העולם" (שם).

ישותו האקסטטית וחריגתו מדפוסים השגורים של התפילה והעבודה לבשו ביטויים שונים והתפרשו בצורות שונות. מסורת משמו של הרב מפולנאה מציינת שה'בעש"ט לא היה יכול לדבר עם בני אדם מחמת דביקותו והיה מדבר חוץ לשיטה" (שבחי הבעש"ט, עמ' צח).

לתפילה בדבקות, לאבדן החושים ולהתלהבות האקסטטית היתה השפעה מכריעה בהפצת תורתו כשם שלתפיסתו העצמית כבעל מעלה רוחנית יוצאת דופן, כבעל בשורה וכמקבל גילוי שכינה במישרין, היה הד בחוגי מקורביו ומבקרו כאחת.

נכדו הביא את דבריו כפי ששמעם מפיו בילדותו, דברים המוסבים על מעלתו הרוחנית ומרמזים על סמכות בעלי הסוד החורגת מהשגתם של בני אדם מן השורה – "שיש איש בעולם ששומע תורה מפי הקב"ה שכינתיה... אם היה יכול עוד אחד לומר אל רחום שמך ועננו כמו אני אזי הייתי מביא משיח" (דגל מחנה אפרים, ע' רפב). בתעודה המביאה עדויות עוינות בנות זמנו של הבעש"ט, המצויה בכתבי מתנגדה הגדול של החסידות ר' דוד ממאקוב, מתואר הבעש"ט בדברים אלה "שלא היה נמנה בין הלומדים כלל רק שהיה מוחלט בדעתו לנביא ורואה והיה מכיר קצת באיזו סגולות ושמות מנהג בעלי השמות" (מ. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, עמ' 241).

אין ספק שיחודו לא נבע מגדולה תורנית או מסמכות רבנית מקובלת, אם כי ודאי יש משום הפרזה רבה בתיאורו כמי שרחוק היה מהאידיאל הלמדני, אלא ייחודו היה טמון בשאר הרוח, בתפיסתו העצמית כ'נביא ורואה', כמי ששמע תורה מפי הקב"ה או כמי שמחונן במעלה רוחנית יוצאת דופן.

משקלו המכריע של התו הכאריזמטי בדמותו עיוות במידה רבה את דיוקנו כפי שהועמד במחקר, שכן ההיסטוריוגרפיה המשכילית ראתה בעין רעה את הקווים המיסטיים, האקסטטטים

והמאגיים שקבעו את ייחודו, ולא השכילה לעמוד על טיבו ועל פשר השפעתו ולשקול אל נכון את משמעם של הכוחות שבשלהם הותיר את רישומו. פעמים רבות הפכה אותו לאיש המוני ונבער ולאישיות המדורגת בשלב נמוך בסולם החברתי התורני – טענות המופרכות מכל וכל על ידי עיון בתורות המיוחסות לו, בעדות תלמידיו ובמצא הארכיוני והספרותי.

[ד]

בשעה שאנו באים לבחון את תורתו כפי היא מצטיירת מאמרותיו המובאות בחוג תלמידיו ומקורביו, ולעיין במסורות המיוחסות לו, דומה שאנו יכולים בנקל במשקלה של החוויה המיסטית או בחותם זיקתו ההדוקה לעולמות עליונים, זיקה ההופכת את הממשות המוחשית ל'שקופה', לזה הרואה מבעדה את עצמותה האלוהית של ההויה.

חמש הנחות מרכזיות מוצבות בתשתית דבריו ומשקפות את עיבודם החדש של מושגים קבליים בכור-המִצְרָף של השגה מיסטית חדשה:

א. הנחת מציאות האל בכל ואמונה בנוכחות מתמדת של שפע וחיות אלהיים בכל ההויה על כל מימדיה. ובלשנו של הבעש"ט – "אין דבר גדול או קטן נפרד ממנו כי הוא המצוי בכל המציאות כולו.... מלא כל הארץ כבודו ולית אתר פנוי מיניה", "ויחשוב בכל עת שכל דבר שיש בעולם הכל מלא מהבורא יתברך" (צואת הריב"ש, יג-יד).

ב. תפיסת המציאות הממשית כלבוש לאור-אינסוף או ככלי לנוכחות האלוהית, וייחוס משמעות כפולה לכלל ההויה המוחשית וריאתה בעת ובעונה אחת כמהות אלוהית וכגילוי גשמי, כפנימיות וחיצוניות, כרוח וחומר כאחדות אלהית וריבוי גשמי, כייש' ו'אין', או כבעלת שתי פנים הפוכות המתנות זו את זו. ההנחה כי בשורשה של כל תופעה גשמית ורוחנית כאחת מצויה ישות אלוהית, שימשה תשתית לכלל ראית העולם החסידית.

ג. דו משמעויותה של ההויה – אמיתתה הנסתרת כנגד הויתה הנגלית, היא המצע לכל עבודת אלהים, ולפיכך עיקרה של העבודה מנקודת מבטו של הבעש"ט היא התקשרות עם היסוד האלוהי הנעלם, המחייה את המציאות הגשמית הנגלית, והכרה בנוכחות האלוהית

שמעבר ללבוש החיצוני. קישור התודעה לפנימיות הרוחנית של המציאות החומרית בכל גילוייה, קרוי דביקות, ומאמץ ההתבוננות באמיתת המציאות האלוהית מבעד ללבושה הגשמיים קרוי ביטול היש', 'התפשטות הגשמיות' או 'עבודה בגשמיות', וכרוך בהכרה שהמציאות איננה ממשית אלא קיימת רק למראית עין שעה שהממשות האמתית היחידה היא הנוכחות האלוהית ומחשבת האדם.

שינוי התודעה הנגזר מהנחת היסוד האימננטי בהוויה מעלה את מחויבותו של האדם לחשוף את היסוד האלהי בכל דבר, להיכר באחדותה של המציאות חרף הריבוי הנראה לעין ולבטל במחשבתו את קיומם הנפרד של הדברים; "והענין כי האדם מחויב להאמין כי מלא כל הארץ כבודו יתברך לית אתר פנוי מיניה וכל המחשבות של האדם יש בו מציאותו יתברך וכל מחשבה הוא קומה שלמה ואם אינו מאמין בזה.. מקצר חס וחלילה במציאותו יתברך" (בן-פורת-יוסף, דף נ, ע"ב-ג').

התודעה הדתית המעמידה בראש מעייניה את קירבת האל עצמו הפכה לתכלית החיים הדתיים ולבשה צביון מיסטי וקונטמפלטיבי כאחד. החסידות הקדישה מאמצים רבים לבירור הדרכים המוליכות לקניית תודעה זו, ולסילוק המחיצות המונעות אותה – דרכים אותן הגדירה כ"השתוות" ו"עבודה בגשמיות".

ד. יחוס כח עצום למחשבת האדם, זיהוייה עם היסוד האלוהי בהוויה וראייתה ככח רב-תמורות העשוי לחדור לאמיתת הדברים מבעד לחיצוניותם המטעה, לבטל את המחיצות החוצצות בין הנוכחות האלוהית לבין מראית-העין של המציאות הגשמית, ולהפוך את הייש ל"איין".

מחשבת האדם ותודעתו מוצבים במוקד המאמץ הרוחני בהיותם זירת התמורות המתבקשות מן האתוס החסידי ותחום השגת 'ביטול היש', 'מידת ההשתוות', 'התפשטות הגשמיות' וה'דביקות'. "מחשבתו תהיה למעלה בעולם העליון בעבודת השי"ת...."ישים עצמו כמי שאינו... והכונה שיחשוב כמו שאינו בעוה"ז"... צריך בתפילה להיות כמו מופשט מגשמיות... ואיננו מרגיש מציאותו בעולם הזה"... כשיחשוב בעולם העליון הוא בעולמות עליונות שכל מקום שהאדם מחשב בו שם הוא..." (צואת הריב"ש, עמ' א-יא). הבעש"ט קבע כהנחת יסוד את הסיסמה "במקום שחושב

אדם שם הוא כולו" (תולדות , עמ' סו) ותבע את "ראיית" האל והעמידה על דו משמעותה של הוויה ואמיתתה האלוהית: "צריך שיהיה דבוק כל כך שעיקר ראייתו יהיה בבורא יתברך שמו ולא שתייה עיקר ראייתו בעולם" (כתר שם טוב, טו ע"א). ביסוס התנופה הרוחנית על המחשבה ועל עוצמתה הבלתי מסויגת וזיקתה לאלוהות, הביאה במידה מסוימת לבחינה מחודשת של משמעות העשיה ולתמורה בהערכת המעשה הדתי.

ה. בצדה של הטעמה זו על הכח הרב הטמון במחשבה האנושית והגדרת יכולתה המטאמורפית, מתחוללת הפנמה ספיריטואלית של חיי הדת ועולה תבעית החלתם של עקרונות אלה על מכלול היקפה של עבודת השם. הואיל והאֵל שרוי בכל מקום ומחשבת האדם נטולת גבולות, הרי שכל מעשה, כל זמן וכל מקום עשויים לשמש נקודת מוצא להתבוננות בפנימיות המציאות מבעד ללבושיה הגשמיים ולגילוי אמיתתה האלוהית. בלשון החסידית מוגדרת תביעה זו בסיסמה הרדיקלית "בכל דרכיך דעהו" ומכונה "עבודה בגשמיות", וענינה הוא הרחבה של היקפה של עבודת ה' למכלול תחומי חיי האדם לתחומי המסורת המקובלת.

"וכל האדם צריך לעבוד השי"ת בכל בחינותיו שהכל הוא צורך גבוה מפני שהשי"ת רוצה שיעבדו אותו בכל האופנים... ובכל דבר שיעשה יחשוב בזה שהוא עושה נחת רוח לבוראו... כי בכל דבר יכול לעבוד את ה'..." "שיתן הדעת בכל דרכיך דעהו שהוא דבר נפלא, כי צריך ליתן הדעת בכל דבר גשמי להעלותו ולקשרו ולחבר האהל להיות אחד" (כתר שם טוב, סעיף קב).

"כי כאשר האדם מפריד את עצמו מהשם יתברך מיד הוא עובד עבודה זרה ולא יש דבר ממוצע". "בכל דרכיך דעהו זהו כלל גדול בכל מעשיו אפילו בדברים גשמיים שעושה" (צואת הריב"ש); "ולכן יכול האדם השלם לייחד ייחודים עליונים אפילו במעשיו הגשמיים הן מאכל ומשתה ומשגל ומשא מתן" (תולדות יעקב יוסף, קלד ע"ב).

בהשקפה זו נקבעה אמת מידה חדשה להערכת משמעותה של העשייה הדתית – לא המעשה ותוכנו המסורתי הוא הקובע אלא כוונתו ותודעתו של העושה. בדברים אלה ניכרת חריגה ברורה מן המסורת ההלכתית ומדפוסיה השגורים, והרחבה מהותית של תחום עבודת הקדש, שכן מהנחת מציאות האל בכל מקום, בכל דבר, בכל דיבור מחשבה

ומעשה, גזר הבעש"ט את חיוב הדביקות בו בכל עת ובכל דרך, וקבע שההתאחדות עם היסוד האלהי המחייב את ההוויה הגשמית באמצעות "ההשתוות" ו"ביטול היש", "הדביקות" ו"התפשטות הגשמיות", הוא המצע לדרך החדשה של עבודת אלהים החסידית.

רבים מן המושגים שנדונו לעיל ידועים עוד קודם לכן מן האתוס הקבלי, אולם האופן בו הוכרע מקומם במרקם החיים הדתיים והצורה בה הופעלה מערכת הערכים הקבלית בנסיבות חברתיות ורוחניות חדשות, הם שקבעו את משמעותם החדשה והעמידו את דיוקנה של העדה החסידית.

בספרות החסידית ניכר בבירור שהענין בתחום האלהי שזור בזיקה אל עולמו של האדם וההתבוננות בחוקיות החיים האלוהיים – מורשת הספרות הקבלית – כרוכה בזיקתה למחשבה ולמעשה האנושיים, שכן הבנת החוקיות האלוהית מגלה שהיא הסטרוקטורה האמיתית היחידה בהוית כולן.

לאורה של תובנה זו נוצרת החריגה מן הדפוסים המקובלים בעבודת השם ונערכת ההתבוננות באמיתות האלוהיות הגנוזות מעבר לציווי הדתי, המאפיינת את החסידות. המפנה החסידי מתחולל בתקפה של סמכות היונקת מהתעלות מיסטית ומתודעת קירבת אלהים, ומן החירות לחדש במסגרתה של המחשבה הקבלית.

[ה]

שעה שאנו באים לסקור בקצרה את משמעותם החברתית של רעיונות אלה בראשיתה של החסידות מן הדין לשוב ולהטעים שמבחינת מהותה הפנימית קשורה התנועה בהפנמה, עיבוד והפצה של ערכים דתיים, ואין היא צומחת בבחינת מענה לקונפליקטים חברתיים או לתהליכים היסטוריים חיצוניים או פנימיים, אלא היא מונעת בכחה של חויה דתית. עם זאת היא פועלת בהקשר רוחני וחברתי המניח לה מרחב התקבלות, הקשר בו יש מקום לדתיות כאריזמטית, למסורת הקבלית ולחידוש דרכי ההנהגה בעבודת ה'.

החוגים בהם מתחוללת ראשיתה של החסידות הם חוגי החבורות 'הפרה-חסידיות' מהטיפוס הקבלי, הקודם לתנועה החסידית. 'חבורות קדושות' אלה שרווחו במחצית המאה הי"ח, הרבו לעסוק בלימוד איזוטרי של הקבלה, בעיונים מיסטיים, בתפילה

אקסטטיביות ובנסיונות לחרוג מהספירה הגשמית באמצעות 'יחודים' ו'כוונות', ונטו להטיל על חבריהם דרכי חיים של פרישות וסגפנות ולהורות להם היבדלות מכלל הקהילה. בני חוגו של הבעש"ט וראשוני מקורביו ותלמידיו באו מחוגים אלה של מקובלים סגפנים ודומה שבצדו פעלו מספר דמויות נוספות בעלות תוים כאריזמטיים וישות רוחנית עצמאית בעלת השפעה כגון: ר' נחמן מהורודנקא, ר' נחמן מקוסוב, ר' יצחק מדרוהביטש, המגיד מבאר, ר' פנחס מקאך ואחרים, שנתנו ביטוי מילולי לניסיונם האקסטטיבטי וקירבו אנשים מחוגים שונים לדרך החסידית החדשה.

חוג הבעש"ט במעזיבז, שנתמך כאמור לעיל על ידי הקהילה המקומית, לא היה פעיל בחיים הציבוריים והגביל את עיסוקו לעניינים שברוח ודומה שכמוהו היו אף החוגים החסידיים הסמוכים. הספרות החסידית המאוחרת ואף ההיסטוריוגרפיה של החסידות נטו להציג את הבעש"ט כמיסדה של התנועה וכמנהיגה המרכזי אולם דומה שעיון מדוקדק במסורות החסידיות הקדומות ישלול את מציאותה של תנועה רחבה בשנות הארבעים והחמישים, ויעלה את עובדת מציאותן של תבורות חסידים אחדות ואת קיומן של דמויות נוספות לצדן, דמויות בעלות ישות רוחנית עצמאית וסגולות כאריזמטיות שאינן תלויות בבעש"ט או כפופות למרותו.

החסידות החלה לפעול במסגרת מפורזת ומפוצלת של עדות נפרדות מועטות הקשורות זו בזו בתודעת התחדשות דתית משותפת, היונקת מחויה כאריזמטית. הקשרים בין אותן תבורות ובין אותן דמויות בעלות סגולה רוחנית ייחודית, נרמזים במסורות החסידיות, ודומה שההבדל ביניהן לבין חוגי המקובלים הטרומ-חסידיים היה במידת הפתיחות הרבה של חוג הבעש"ט לציבור הרחב, בניגוד להתבדלות המסוגרת של תבורות המקובלים. קרוב לודאי שפתיחות זו ותחושת היעוד הדתי ומגמת ההפצה של התורה החסידית, ינקו מתורת האימננציה שנדונה לעיל ומהשלכותיה המקיפות על 'כל אדם', 'כל מקום' ו'כל דרך', שהפקיעו מעצם מהותם כל הנחה איזוטריית והתבדלות חברתית.

חוג הבעש"ט והתבורות החסידיות הידועות לנו לא עסקו בפעילות בעלת אופי חברתי מקיף ולא גילו ענין בקביעת עמדה בשאלות ציבוריות אלא התרכזו בהפצת בשורה רוחנית ובהתחדשות דתית ולפיכך אין לבקש את טעמי התפשטותה של החסידות במסר החברתי

ציבורי או במתן תשובה למשברים חברתיים או לתנאים חיצוניים כלשהם, אלא בעוצמת החויה הדתית, שהצליחה לגבש בדפוסים קומוניקטיביים, ובמהותם של דפוסים ההתקשרות החדשים שיצרה.

בשנות החמישים הרחיבה החסידות בהדרגה את תחום התפשטותה הרעיוני באמצעות חוגי מקורבים ותלמידים, והתוותה את מסגרותיה החברתיות, ניסחה את ערכיה בצורת "הנהגות" ועצבה את התשתית להתפתחותה של "העדה" החסידית ולגיבושו של מוסד ה"צדיק".

לאורך העשורים האחרונים של המאה הי"ח והעשורים של המאה הי"ט התרקם צביונה הייחודי של החסידות כתנועת התחדשות דתית שהשכילה ללכד את נאמניה בצורות ארגון חדשות היונקות מסמכות שונה מזו המקובלת, לעצב עולם ערכים רוחני חדש בהשראתה של חויה מיסטית, להעמיד טיפוס חדש של הנהגה דתית, שינק מהשראה כאריזמטית, ולהרחיב את תחום הפניה מחוגים של יחידי סגולה אל עבר הציבור הרחב.